

КРИМСЬКИЙ ХАНАТ В УМОВАХ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ В 1654 – 1667 рр.

У статті аналізується роль Кримського ханства у військово-політичному протистоянні за першість в Центральній-Східній Європі в середині 50-х рр. – першій половині 60-х рр. XVII ст. Активними сторонами протистояння виступили Річ Посполита та Московська держава, в епіцентрі цієї боротьби опинилася козацька Україна. За таких умов Кримський ханат, за яким стояла могутня Османська імперія, виступив в ролі третьої сили, з якою змушені були рахуватися і Москва, і Варшава. Водночас Бахчисарай зайняв чітку позицію, яка полягала, по-перше, в намаганні зберегти баланс сил між основними політичними гравцями, а по-друге, максимально створити сприятливі умови для посилення впливу Криму на українських землях і за можливості витіснити звідти суперників.

Ключові слова: Кримське ханство, Річ Посполита, Московська держава, Військо Запорозьке.

З середини 50-х рр. XVII ст. між Річчю Посполитою та Московською державою розгорілася боротьба за домінування в Центральній-Східній Європі. Водночас це протистояння не могло не торкнутися інтересів цілого ряду країн, серед яких чи не найбільше задіяним виявилася у боротьбі між Варшавою та Московією Кримське ханство. В епіцентрі польсько-російсько-кримського суперництва опинилися українські землі.

З початку 1648 р. на території України розгорілося антипольське народне повстання, яке невдовзі переросло в революцію, у результаті якої з-під влади короля було звільнено значну територію й відновлено українську державу. Ці події мали визначальний вплив на розвиток політичної ситуації в регіоні. По-перше, вони спричинили глибоку кризу в Польщі й послаблення позицій Варшави на міжнародній арені. По-друге, сформували передумови для активізації політики Московської держави, керівництво якої наприкінці 1653 р. наважується надати протекцію Війську Запорозькому і вступити у відкритий конфлікт з Польщею. По-третє, революція в козацькій Україні створила можливості для втручання в українсько-польський конфлікт Кримського ханства.

Слід відзначити, що саме вплив Бахчисараю на розвиток національно-визвольної боротьби українського народу з самого її початку був вельми відчутним. Значною мірою політика Криму була визначальною для українсько-польського протистояння. Відтак, не можна створити цілісну картину політичних комбінацій та військового протистояння між Московською державою та Річчю Посполитою напередодні та в під час першого етапу російсько-польської війни без врахування позиції Кримського ханату, який саме в цей час переживав період політичного розквіту. Як зазначає український дослідник Віктор Заруба: «Ніколи ні до того, ні після того часу ханство не мало такого значення і не

відіграло такої ролі в міжнародній політиці й міждержавних стосунках Середньо-Східної Європи, як від 1648 до 1700 року» [14, с.9]. Для нас це важливо ще з огляду на ту обставину, що кримський фактор безпосередньо впливав на політику як Польщі, так і Московської держави. При цьому сама позиція Криму значною мірою визначалася відповідно до подій в Україні та політики українського гетьманського уряду.

Дійсно, у досліджуваній період ханат переживав апогей своєї могутності. Збігнев Вуйцік датує початок цього періоду з 1637 р., коли Крим отримав остаточну перемогу над своїм найгрізнішим суперником – Буджацькою ордою. У наслідок цього всі орди визнали зверхність кримського хана. Одночасно в Криму були проведені внутрішні реформи з метою зміцнення центральної влади. Відтак, Кримське ханство перетворилося на впливову силу на східноєвропейській арені [26, s.181].

З 1648 р. Крим перебував в якості напівсоюзника, напів-протектора козаків (наприкінці березня 1648 р. між гетьманом Богданом Хмельницьким та Кримським ханством було укладено договір про військово-політичний союз [23, с.224]). Союз з Кримом і залучення татар до військових дій навесні 1648 р. виявилися вкрай необхідними. Це особливо важливо було на початковій стадії повстання, коли питання стояло про те, чи вилететься воно у всенародний виступ. Усе залежало від того, якими будуть результати перших зіткнень з польськими військами. Добре вишколена і загартована у багатьох боях татарська кіннота стала важливим чинником перших перемог Богдана Хмельницького.

Проте, політика Криму в цей період виявилася досить неоднозначною і, як на перший погляд, непослідовною. Так, якщо у 1648 р. кримські війська, надіслані ханом на допомогу Хмельницькому, стали одним з вагомих чинників перших перемог над поляками, то в 1649 р. саме позиція володаря Криму звела нанівець спроби гетьмана остаточно розгромити польські війська, а в 1651 р. під Берестечком – призвела до катастрофічної поразки українського війська. На 1653 р. означився кардинальний поворот у політиці ханату в бік укладення кримсько-польського союзу, який фактично передбачав ліквідацію Української держави.

У чому ж полягала логіка дій Криму та чим була визначена така політика ханату? На нашу думку, позиція Бахчисараю була доволі чіткою та послідовною у відстоюванні саме своїх інтересів.

Активна позиція Бахчисараю в польсько-українському конфлікті давала змогу вирішити цілий комплекс завдань як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного плану.

Слід відзначити, що перед Бахчисараєм на середину XVII ст. стояло досить багато проблем. По-перше, доволі обтяжливою для нього була васальна залежність від Порти. З одного боку Стамбул являвся могутнім протектором Криму, з другого – повсякчас втручався у внутрішні справи ханства, а також постійно вимагав участі татарських загонів у військових кампаніях, які проводила Туреччина. Зокрема, звичною практикою у відносинах двох

держав стало втручання Порти в вирішення проблеми верховної влади в Криму. Так хани призначалися і зміщувалися згідно волі султана. Жоден хан не міг бути впевненим в своєму завтрашньому дні, оскільки будь-якої хвилини міг розлучитися не лише з владою, але й з життям. Відтак, намагаючись послабити вплив Порти, Крим розглядав різні варіанти створення військово-політичних союзів (з Варшавою, Чигирином), які б дещо урівноважили його стосунки з могутнім протектором.

З внутрішньополітичних проблем Кримського ханства виділимо, насамперед, постійну боротьбу між ханом та кримською знаттю. Також кримське керівництво зіштовхувалося з сепаратистськими настроями буджаків та ногайців [19]. Влада хана була обмежена не лише волею султана, але й представниками найбільш знатних родів (беями, карачеями), які були неодмінними радниками хана. Безумовно, вдала кампанія в Україні давала шанси хану укріпити свою владу в державі.

Говорячи про основні напрямки зовнішньої політики Бахчисараю, відзначимо, що поряд із стосунками з Османською імперією, у ній головне місце традиційно відводилося стосункам з Московською державою. На думку російського вченого Геннадія Саніна, політика Криму стосовно Москви в середині XVII ст. визначалася кількома основними моментами. По-перше, кримські хани намагалися реалізувати претензії на всю спадщину Золотої Орди. Відтак, у їх територіальних вимогах фігурувало Поволжя, Україна і навіть сама Москва. По-друге, лише в 1640-х рр. хани погодилися визнавати за російськими царями титул «самодержець», тобто незалежний володар. У той час, як самі категорично вимагали іменувати їх в російських офіційних документах «царями», тобто саме так, як іменували російські князі ханів Золотої Орди. По-третє, ханський двір намагався трактувати щорічні подарунки від царського імені як офіційну данину, як визнання політичної залежності Москви від Бахчисараю, як продовження тієї данини, яку платили російські землі в Орду [20].

Певною мірою в плані реалізації московської політики Крим будував відносини і з Польщею, і з Україною. До середини 50-х рр. XVII ст., поки ще не означалася активна позиція московського керівництва стосовно українсько-польського протистояння, ханат намагався підтримувати рівновагу сил між поляками та українцями, не даючи змоги жодній зі сторін отримати вирішальну перевагу. Однак, коли в боротьбу між Варшавою та Чигирином втручається Москва, надавши протекцію Війську Запорозькому і коли проявилися ознаки зростання військової та політичної могутності Московської держави, яка стала претендувати на домінування в Східній Європі, Бахчисараї корегує свою політику. Саме в час, коли означалася позитивна динаміка в українсько-російських переговорах по створенню антипольського союзу, Крим йде на утворення антимосковського альянсу з Варшавою. При цьому в Бахчисараї сподівалися, що до нього вдасться приєднати й козаків і спрямувати весь військовий потенціал нової коаліції саме про-

ти Москви. У цей час ханатом розглядалося питання відторгнення від Москви давніх частин могутньої Золотої орди – Казанського і Астраханського ханств, а також підпорядкування собі камицьких орд. З огляду на це, зрозумілим є прагнення ханату будь що не допустити зближення між козацькою Україною та Московською державою. Останнє, фактично, не лише перекреслювало б всі плани щодо організації спільного походу на Москву, а й призвело б до утворення надзвичайно небезпечного для Бахчисараю об'єднання, яке в перспективі спрямувало б своє вістря саме проти Криму. Відтак, зрозуміло чому ханський уряд надзвичайно гостро сприйняв звістку про українсько-московське зближення. Тривого кримські політики забили відразу, як тільки до них дійшла звістка про зміст угоди між Москвою та Україною. Диван 1654 р. дійшов висновку, що Крим не зможе завадити в подальшому північній загрозі. Конкретно ж, посилення Росії, в зв'язку з укладенням союзу з козацькою Україною, порушувало рівновагу сил у Східній Європі, і це штовхало татар на подальше зближення з Річчю Посполитою [15]. Так, у березні 1654 р. хан висловлював жаль, що козаки не підуть миритися з поляками. Це не входило в плани татар, котрі «... хочуть з козаками і литовським королем іти на Московську державу війною» [25, с.25]. Відтак, ідея широкої антимосковської коаліції, за участю козацтва, виявлялася більш ніж примарною. Крім цього союз Б.Хмельницького з Москвою загрожував реалізації ще одного зовнішньополітичного плану Бахчисараю – встановленню політичного протекторату над козацькою Україною. Також – створював небезпеку для самого існування Кримського ханства.

При цьому, дослідники звертають увагу на одну цікаву обставину, а саме на доволі неоднозначне ставлення в середовищі кримської еліти до утворення українсько-московського союзу і відповідно до визначення політики ханату до Речі Посполитої, козацької України та Московської держави з огляду на це. Так, якщо офіційний Бахчисарай через великого візира Сефер Газі-агу виказував різко негативну реакцію, відкрито погрожуючи Богдану Хмельницькому за союз з Москвою [12, с.59], то опозиційні сили прагнули навіть за таких умов зберегти приязні стосунки Військом Запорозьким. Зокрема за це виступала ногайська еліта [22, с.148].

Звичайно, кримський уряд окремо розробляв політичні концепції стосовно Речі Посполитої та козацької України. Як уже зазначалося, він намагався зберегти певну рівновагу сил між Військом Запорозьким та Польщею, що давало б можливість йому активно впливати на ситуацію довкола їх протистояння. Дослідники відзначають пріоритетність в політиці ханату саме ідеї збереження міжнародної рівноваги. Зокрема на цьому наголошував і російський історик другої половини XIX ст. В. Смірнов [21, с.566], і сучасний польський тюрколог Д. Колодзейчик [17, с.83-89]. Останній виступив з критикою теорій, згідно яких Крим розглядався як слаборозвинуте утворення, яке цікавила лише данина та право на пограбування. На його думку, у діях ханату чітко простежується широка політична концепція, основу якої саме складала ідея збереження ба-

лансу сил в регіоні. Відтак, не видаються дивними дії орди в 1649, 1651, 1653 рр., коли вона займала лояльну позицію до Польщі, не даючи змогу Хмельницькому остаточно розгромити королівське військо. Думається, що курс Кримського ханства у 1653 р., який призвів до створення кримсько-польського військового союзу був продиктований саме цими цілями. Рятуючи Польщу від неминучого краху, ханат водночас не полишав надії, не допустивши російсько-українського зближення, долучити Військо Запорозьке до цього об'єднання і спрямувати його вістря проти Москви.

У стосунках з Польщею Бахчисарай прагне укріпити союзні відносини, які були започатковані під час переговорів під Кам'янцем у 1653 р. Так, в березні 1654 р. між Кримським ханством та Річчю Посполитою було укладено договір, який передбачав утворення союзу двох держав проти Росії та козацької України. У його тексті зазначалося, що «... поки ця війна продовжуватиметься, війська й. м. кримського хана повинні будуть завжди допомагати і не відступатися від й. м. короля. Ні московських, ні козацьких послів й. м. кримський хан приймати не буде і ніякого миру з ними укладати без й. м. короля також не буде» [2, с.762-763]. Відповідно на вірність укладеному договору письмово присягнули король та сенатори Речі Посполитої [2, с.763]. А у червні 1654 р. ханський посол передав польському королю Яну Казимиру проект «вічного договору» між Кримським ханством та Річчю Посполитою, який передбачав спільні військові дії як проти Москви, так і проти «... віроломних козаків і селян». Також серед умов хана містилася теза, що вся здобич, здобута союзними військами в ході війни, а також території Казанського та Астраханського ханств мають дістатися Криму. 10 липня 1654 р. дана угода була урочисто підписана [12, с.60].

З позицією Криму щодо розвитку польсько-московсько-українських відносин не могли не рахуватися ні у Варшаві, ні у Москві, ні в Чигирині. Від неї значною мірою залежав розвиток регіональної політики. Як відзначає Грушевський, «Очі Східної Європи, чи східноєвропейських політиків на весну 1654 р. були звернені на Крим. Чекали, яку позицію хан, ставши польським союзником і не переставши бути союзником козацьким, займе супроти сього нового факту – переходу козацтва під протекторат московського царя, котрого він умовився з кролем воювати на спілку з козаками» [13, с.887].

Тут доречно відзначити, що ханат зайняв чи не найжорсткішу позицію стосовно претензій Москви та тамтешнього царя на регіональне лідерство, що відобразилося у титулах останнього.

У той момент, коли у європейських дворах дипломатично відмовчувалися на поширення Москвою царської титулатури як «Божою милістю великого государя, царя и великого князя, Всієї Великої і Малої, і Білої Росії самодержця и багатьох держав і земель східних і західних, і північних отчича і дідича, і володаря ...»).

Настійливі намагання російських дипломатів утвердити нові титули мали декілька підтекстів. По-перше, з визнанням нових

титулів відбувалося фактичне визнання тих нових геополітичних реалій, які склалися в результаті військових чи політичних успіхів Москви. У титулах відразу відображалися великі територіальні надбання й встановлення сюзеренітету чи протекторату російського уряду над тими чи іншими областями [16, с.232].

По-друге, сама титулатура проголошувала царя як одного з найвеличніших і наймогутніших монархів Європи, демонструючи прагнення Москви посісти відповідне місце в європейській політиці.

По-третє, помилки в написанні царських титулів часто використовувалися московськими дипломатами для виправдання певних політичних та воєнних кроків Москви (цим могли бути виправдані військові конфлікти, відмова проведення переговорів тощо).

Можна погодитися з думкою російського вченого С. Фаїзова, що в нових титулах царя вбачалася претензія Москви на сприйняття її як нової вселенської імперії, а також проглядалася незауважувана погроза щодо нових територіальних придбань (особливо це проявилось після укладення Переяславсько-московської угоди 1654 р.) [24, с.134-135].

Звичайно, що за таких умов Крим не міг сприймати московські претензії інакше, як вороже. Відтак, це чітко проявилось в неприйнятті Бахчисараєм нових царських титулів. Так, у розмові з московськими посланцями калга Газі-Гірей заявив, що «... ніби то, государ їх всім світом володіє. А на сході і на заході, і на півночі і крім них є численні держави. І такою де гордістю перед цим московські государі і батько його государя не писалися, тому що те слово видумане і Богу грубо сильно» [4, с.130]. Ще різкішою була відповідь хана Мегмед-Гірея (Іслам-Гірей помер 30 червня 1654 р.): «... де Москва, де схід, де захід? Між сходом і заходом хіба мало великих государів і держав? Слід було те знати і такі слова не писати, всієї вселеної отчичем і дідичем, і володарем пишеться, і так брехливо і аморально писати...» [3, арк.61]. Далі «... у нас де царі не похваляються і похвали свої в жодну державу не пишуть. Наш де Іслам Гірей цар близько 600 міст завоював і про це государю вашою похвали свої і в інші держави не писав» [18, с.25].

Попри негативне ставлення кримського керівництва до українсько-московського союзу та значні інтереси в сенсі організації походу проти Москви, Бахчисараєм на початковому етапі російсько-польської війни утримався від участі в широкомасштабних військових акціях проти Росії. А в листопаді 1654 р. хан Мегмед-Гірей навіть офіційно завірив московське керівництво, що готовий зберігати мир між державами на тих самих умовах, що й за правління Іслам-Гірея. Звичайно, зазначалося на тому, що московське керівництво має здійснювати щорічну присилку подарунків й запитів без зменшення в порівнянні з попередніми роками, а також заборонити своїм підданам здійснювати напади на кримські та турецькі володіння [5, с.354].

Українсько-польських відносинах в цей час йшлося про оформлення антимосковського військового альянсу. Виношувалися плани долучення до нього українського козацтва.

Кримське ханство, звичайно, розглядалося Варшавою як важливий стратегічний союзник у боротьби проти Москви та козацької України. Однак, з іншого боку, даний союз створював і ряд проблем. По-перше, позиція Бахчисараю все ж обмежувала можливості польсько-литовської влади для політичних маневрів. Так, там різко негативно ставилися до будь-яких спроб Варшави порозумітися з Москвою. Зокрема, хан вкрай негативно поставився до віленських переговорів 1656 р., а по їх завершенні відкрито виступив проти реалізації польсько-московських домовленостей. Зокрема, відомий лист одного з кримських воєначальників Субхан Газі аги до короля Яна Казімежа від 6 (16) жовтня 1656 р., в якому виражається крайнє незадоволення курсом Варшави на встановлення миру з Москвою («краще б собі любові короля швейського бажав») [6, л.348]. Пізніше сам Хан Мехмед IV Гірей у своєму ярлику до короля категорично відраджував його від миру з Москвою та схилив до порозуміння з шведами [27, s.33-34].

По-друге, Кримське ханство, користуючись взаємовиснажливою боротьбою Московської держави та Речі Посполитої, вкрай важким становищем козацької України, яке складалося у результаті зовнішніх агресій та підігрітого ззовні внутрішнього протистояння, з початку 60-х рр. XVII ст. стало все активніше виявляти бажання поширення своєї протекції на Військо Запорозьке, чим стає відчутною загрозою інтересам і Москви, і Варшави [27, s.47].

Дійсно, кримський чинник вилився в доволі значну проблему, з якою зіткнулася Польща у своїй східній політиці. З одного боку, Крим виступав в якості союзника, без допомоги якого немислимою була боротьба проти Москви, а з іншого, все більше Бахчисарай перетворювався в конкурента Варшави на території козацької України. Відзначимо, що ця тенденція проявилася ще за гетьманування Б. Хмельницького. Зокрема, саме про це говорилося в інструкції С. Беневського, що направлявся до Чигирини в 1657 р. (мова йшла про те, що Крим бажає підпорядкувати собі придунайські князівства і козаків). З новою силою така політика Криму проявилася після Чуднова. Звичайно, союзницькі стосунки з поляками змушували Ханат проводити свою політику завуальовано, повсякчас наголошуючи на непорушності кримсько-польського союзу та необхідності боротьби проти спільного ворога – Росії. Водночас прагнуло перетягнути на свій бік козацьку еліту, пропонуючи себе як альтернативу Варшаві та Москві. Уже в листопаді 1660 р. польський посол, що прибув з Криму, повідомляв про бажання хана прийняти Україну під свій протекторат [27, s.64].

А 7 (17) вересня 1661 р. під Ставищами було підписано українсько-кримську угоду про спільний похід на Лівобережжя. Однак, угода була значно ширшою, ніж проста домовленість про спільні дії проти Москви. Її умовою було зобов'язання татар не чинити жодних акцій проти козаків, не реквізувати живність на Правобережжі. Вона фіксувала подальше зміцнення позицій Криму в козацькій Україні (на Правобережжі). Звичайно, що угода викликала занепокоєння у Варшаві [27, s.72].

Спроби Криму встановити свій протекторат над козацькою Україною активізувалися на осінь 1662 р., коли після ряду невдалих спроб підпорядкувати собі Лівобережжя критично знизилася спроможність Ю. Хмельницького контролювати ситуацію на Правобережжі. Так, у жовтні 1662 р. полковник Григорій Лісницький писав до короля, що татари прагнуть підпорядкувати Україну і що на Правобережжі з'явилася 100-тисячна татарська орда. Вказувалося, що татари вимагають, щоб козаки з цілою Україною піддалися під протекцію турецького султана [27, s.79].

Кримський фактор гостро стояв у цей час і перед Москвою. Об'єднання проти неї польських, кримських та українських сил несло чи не найбільшу небезпеку і загрожувало катастрофою. Відтак кримський напрямок після Чуднова став одним з пріоритетних в політиці Росії. Уже в грудні 1660 р. з Москви до Криму було направлено посла Івана Татарінова, який мав провести переговори на предмет відновлення миру між країнами. Його умовами мав стати обмін полоненими, припинення Кримом надання допомоги Польщі і виведення татарських військ з України.

За умов перемоги польсько-татарських військ під Чудновим дані вимоги не могли бути прийнятними для ханату. Слід відзначити, що після консультацій з польськими послами Бахчисараєм було сформульовано контрдуми замирення, серед яких немало важне місце займали питання військово-політичної ситуації в козацькій Україні та польсько-російських відносин (Крим намагався продемонструвати свою вірність союзникові і те, що в своїх діях максимально керується інтересами Варшави). Так, ставилася вимога, що всі фортеці в Литві та Україні мають бути передані під владу польського короля, а всі московські війська, які знаходяться в Литві та Україні, мають негайно припинити будь-які збройні акції. Цар має відступитися від України. Не забували кримські урядовці і про свої інтереси. Зокрема з поміж іншого містилася вимога віддати під владу хана Казань та Астрахань, а також заборонити донським козакам здійснювати будь-які ворожі акції проти Криму. Також мали бути зруйновані всі укріплення, збудовані довкола Азова [9, s.117].

З кінця 1662 р. у Москві починають виношувати ідею союзу з Річчю Посполитою (таким чином мали бути вирішені усі міждержавні суперечки), з чітко вираженою антитурецькою та антикримською спрямованістю. Там намагаються зруйнувати кримсько-польський союз, переконати Варшаву у ворожих намірах їхніх союзників та у змові кримського керівництва з козацькою верхівкою, «... що від цього злого союзу і Росії й Польщі проблеми» [11, с.59-60].

Головний ідеолог цього курсу А. Ордін-Нащокін наголошував, що в Польщі й Москві спільні вороги – Туреччина і Крим. На його думку, союз підірве могутність Туреччини на Балканах, а також позбавить Польщу будь-яких ворожих дій з боку «мунтян, волохів та Семигородської землі», які навпаки будуть дивитися на Московську державу та Польщу як на своїх захисників. Об'єднані

польсько-російські сили змогли б надати велику допомогу в боротьбі царя проти Туреччини та протистояли б негативному впливові Криму (він наголошував, що союзні Польщі татари грабують Україну, чим сприяють поширенню там антипольських настроїв): «... почує хан про союз між тими обома державами (Польщею та Росією – В.Г.), відкладе свої великі запити, а радий буде без шкоди дружбу тримати» [7, л.3-5; 10, с.311-313; 1, с.84].

Врешті, активізація Криму, яка несла пряму загрозу інтересам Корони, непокоїла Варшаву. Це з одного боку, позначалося на активізації польсько-московських переговорів та намаганні домовитися. З другого, поляки намагалися водночас заспокоїти своїх кримських союзників в тому, що польсько-російські переговори жодною мірою не загрожують їхнім інтересам та не підривають основи польсько-кримського союзу. Водночас Варшава прагнула не допустити «просування» Криму в козацькій Україні.

Слід відзначити що фактор Криму значною мірою сприяв зближенню позицій Москви та Варшави щодо вирішення «українського питання», яке стало проявлятися уже на 1664 р. Уже під час польсько-московських переговорів у Дуровичах влітку 1664 р. мова йшла про об'єднання зусиль по нейтралізації небезпеки прийняття Військом Запорозьким кримської протекції. Так, зокрема, в царському наказі, що надійшов до московських повноважних посолів значилося: «Про черкас обох сторін говорити і стояти міцно, що вони люди вільні і яка буде користь обом державам, якщо їх даремно в Крим відігнати і розорення і війну постійну від них приймати»[8, л.60-61].

Фактор кримсько-турецької загрози став одним з важливих чинників подальшого московсько-польського «порозуміння» у вирішенні «українського питання», яке врешті вилилося в Андрусівську угоду 1667 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Галактионов И.В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. // *Исторический архив*. 1959. № 6. С. 82-89.
2. Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. Київ: Наукова Думка, 1954. 778 с.
3. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису (Київ). Ф. II. Спр. 15425-15487. Стовбці Посольського приказу. Кримські справи.
4. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1854. Т. III. Памятники дипломатических сношений с Римскою империею (1632-1660 гг.). 1248 с.
5. Полное собрание законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. I. 1029 с.
6. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф. 79. Оп. 1. (Сношения России с Польшей). 1656 г. № 25. Отписки к государю полномочных послов кн. Н.И. Одоевского со товарищи и от пуски государевых к ним грамот (июль – ноябрь).

7. РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. (Сношения России с Польшей). 1663 г. № 8. Список статейный данный литовскому канцлеру Пацу в бытность в Польше российский посла Афанасия Нащокина касающийся ближайшему обоим государей примирению (10 апреля).
8. РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. (Сношения России с Польшей). 1664 г. № 13. Отписка в Розряд и в Посольский приказ бывших на съезде в Дуровичах для мирных с Польшею договоров полномочных российских послов князя Одобевского с товарищи. Описи государевых грамот к этим послам и к воеводам с полками в Польше находящимся князю Черкасскому и князю Долгорукому (апрель – июнь)
9. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Koronne Warszawskie, dz. Tatarski, kart. 60.
10. Biblioteka Muzeum im. ks. Czartoryskich w Krakowie. Rkps. 2106.
11. Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). Саратов: Издательство Саратовского университета, 1960. 106 с.
12. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Критика, 2007. 462 с.
13. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1997. Т. IX-2. 776 с.
14. Заруба В. «Українське питання» в системі європейської політики останньої чверті XVII століття // *Київська старовина*. 2003. № 1. С. 3-12.
15. Из истории Крымского ханства. URL: <http://turkolog.narod.ru/info/crt-24.htm>
16. Каштанов С.М. О титуле московских государей в XV–XVIII вв. // *Россия в X–XVIII вв. Проблемы истории и источниковедения. Тезисы докладов и сообщений вторых чтений, посвященных памяти А.Н. Зимина. Москва, 26–28 января 1995 г.* Москва, 1995. Ч. 1. С. 232-234.
17. Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // *Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции*. Санкт-Петербург: Издательство «Скиф», 2004. С. 83-89.
18. Новосельский А.А. Исследования по истории эпохи феодализма. Москва: Наука, 1994. 223 с
19. Маркевич А. Краткий очерк истории Крымского ханства. URL: <http://www.moscow-crimea.ru/history/hanstvo/index.html>
20. Санин Г. Крым в геополитике и войнах России XV-XIX вв. URL: <http://www.moscow-crimea.ru/russia/analit/geopolit.html>
21. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург: Университетская типография в Казани, 1887. 772 с.
22. Смолій В.А., Степанков В.С. Становлення дипломатичної служби Української держави та принципи її функціонування у роки Національної революції // *Історія українського козацтва: нариси: у 2 т.* / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. С. 343-355.
23. Степанков В. Між Московією і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ: Інститут Історії України НАН України, 2004. Вип. 4. С. 223-236.
24. Фаизов С. «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 128-146.

25. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина 1: 1654 рік. Львів: Місіонер, 1996. 262 с.
26. Wójcik Z. Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648–1699) // *Historia dyplomacji polskiej* / pod red. Zbigniewa Wójcika. Warszawa: PWN, 1982. Т. II (1572–1795). S. 181.
27. Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa: PWN, 1959. 281 s.

Володзьмыр Газин

Крымское ханство в условиях московско-польского противостояния в 1654 – 1667 гг.

В статье анализируется роль Крымского ханства в военно-политическом противостоянии за первенство в Центральной и Восточной Европе в середине 50-х гг. – первой половине 60-х гг. XVII в. Активными сторонами противостояния выступили Речь Посполитая и Московское государство, в эпицентре этой борьбы оказалась казацкая Украина. При таких условиях Крымское ханство, за которым стояла могущественная Османская империя, выступило в роли третьей силы, с которой вынуждены были считаться и Москва, и Варшава. В то же время Бахчисарай занял четкую позицию, которая заключалась, во-первых, в попытке сохранить баланс сил между основными политическими игроками, а во-вторых, максимально создать благоприятные условия для усиления влияния Крыма на украинских землях и, по возможности, вытеснить оттуда конкурентов.

Ключевые слова: Крымское ханство, Речь Посполитая, Московское государство, Войско Запорожское.

Volodymyr Hasin

Crimean Khanate in the conditions of the Moscow-Polish confrontation in 1654 – 1667 years

The article analyzes the role of the Crimean Khanate in the military-political confrontation for the primacy in Central and Eastern Europe in the mid-1850's – the first half of the 1960's. Active parties of the confrontation were the Rzeczpospolita and the Moscow state, in the epicentre of this struggle was the Cossack Ukraine. Under these conditions, the Crimean Khanate, behind which was a mighty Ottoman Empire, acted as the third force, with which Moscow and Warsaw were forced to reckon with. At the same time, Bakhchisaray took a clear position, which was, firstly, in an effort to preserve the balance of power between the main political players, and secondly, to create the most favourable conditions for strengthening the influence of Crimea on the Ukrainian lands and, if possible, to push out rivals from there.

Crimean factor actively influenced the course of the Polish-Moscow confrontation, forcing Warsaw and Moscow to reckon with the position of Bakhchisarai. In the end, it is the most active policy of the Crimean Khanate in Ukraine, which has been especially evident since the early 60's. XVII century. and was aimed at establishing a protectorate over the Zaporozhian Army became one of the factors of the "rapprochement" of the positions of the Moscow State and the Rzeczpospolita, which resulted in the Andrusiv agreement of 1667.

Key words: Crimean Khanate, Rzeczpospolita, Moscow State, Zaporozhian Army.

Отримано: 2.11.2017